

Умрихіна Л. В.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЗНАЧЕННЄВІ ДОМІНАНТИ ОПТАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ СТРУКТУРНОЇ СХЕМИ N_1Vf_{OPT}

*Стаття присвячена аналізу функціонально-семантичної специфіки одного із формально-граматичних типів оптативних конструкцій. Основну увагу зосереджено на продуктивному потенціалі двоскладних дієслівних конструкцій структурної схеми N_1Vf_{opt} у плані вираження відтінків основного значення, можливих семантичних нашарувань, контамінацій різномодальних значень. У результаті аналізу фактичного матеріалу виявлено спектр значень, що домінують за частотністю функціонування й органічністю вираження окремих бажальних відношень у структурі питомого типу синтаксичних одиниць. Такими є окремі значення оптативної семантики, як-от: власне бажання, бажання-жалкування, бажання доцільного. Публікація пропонує короткий огляд специфічних семантико-граматичних рис оптативних конструкцій зі значеннями власне бажання, жалкування й бажання доцільного. Щодо кожного значення подано опис типової бажаної ситуації в проекції на позицію мовця й потенційного виконавця бажаної дії. Звернено увагу на темпоральне віднесення пропозитивної ситуації у бік майбутнього чи минулого. Акцентовано на значущості ступеня потенційності реалізації бажаної ситуації у вираженні окремих значень. Розглянуто характер і спосіб пропозитивного ускладнення змісту оптативних конструкцій. Вказано на роль суб'єктивно-модальних часток, що постали на основі модифікації основної формотворчої частки *би*, у творенні семантичних нашарувань і контамінацій. Також зазначено про важливість аналізу контекстуального оточення під час тлумачення значеннєвої специфіки вміщених у нього оптативних одиниць. Результати дослідження, подані в розвідці, спонукають до подальших пошуків імпліцитних смислів в семантиці оптативних конструкцій інших структурних схем й виявлення в них унікалії іншої значеннєвої природи.*

Ключові слова: модальність, потенційність, ірреальність, бажальність, власне ірреальність, ірреально-потенційність.

Постановка проблеми. Оптативні конструкції структурної схеми N_1Vf_{opt} (N – іменник, $_1$ – називний відмінок, Vf – дієвідмінюване дієслово, $_{\text{opt}}$ – оптатив) належать до синтаксичних одиниць – репрезентантів оптативної модальності. Дослідження категорії модальності залишається однією з найактуальніших проблем у теоретичному мовознавстві. Широта і різноманітність її компонентного складу, функціональна взаємодія семантичних складників, різнорівневість засобів вираження, багатоаспектність вияву тощо – усе це ускладнює однозначне витлумачення цього унікального мовного феномена. Дискусійними залишаються питання функціонально-семантичної та формально-граматичної організації модально орієнтованих синтаксичних конструкцій. Оптативна модальність є найменш досліджуваним й недостатньо вивченим мовним явищем в українському мовознавстві.

Мовна природа модальності завжди викликає дискусії й спричиняє появу різних точок зору на склад її окремих значень, способи вираження,

ранжування модально орієнтованих конструкцій тощо. Складність оптатива як мовного феномена – виразника суб'єктивного відтворення дійсності й пропонованого мовцем ірреального стану речей – взаємозумовлює проблемність кваліфікації як самої оптативної модальності, так і її граматичних показників. Труднощі теоретичного висвітлення природи оптативних конструкцій і сукупності їхніх функціонально-семантичних типів виявляються в недостатньому опрацюванні загальної теорії модальності, специфіки її граматичного вираження, взаємодії різносистемних рівнів організації, первинних і вторинних функцій, семантичних і асемантичних явищ тощо. Потреба дослідження специфіки мовного вираження суб'єктивної модальності засобом синтаксичних конструкцій взаємозумовлює необхідність класифікувати їхні основні функціонально-семантичні типи. Аналіз особливостей значеннєвого наповнення оптативних конструкцій структурної схеми N_1Vf_{opt} є частиною комплексної наукової роботи, орієнтованої на відповідну систематизацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українському мовознавстві порівняно мало наукових розвідок, за об'єкт розгляду яких обрано оптативну модальність та специфіку її репрезентації в мові. Першим комплексним дослідженням семантики оптатива та засобів її вираження в сучасній українській мові стала дисертаційна праця Л. В. Умрихіної. В останні роки у вітчизняному науковому просторі з'явилися роботи, що тією чи тією мірою стосуються проблеми оптативності, як-от: Я. А. Баранцева, І. І. Гордінської, Н. М. Костусяк, В. Ю. Маркітанової, В. Омеляненко, О. І. Приймачок, С. В. Скомаровської, З. Р. Тищенко, І. А. Шаповал. Дискусійними виявляються питання сутності оптативної модальності, формально-граматичної й функціонально-семантичної кваліфікації її синтаксичних репрезентантів. Помітним явищем є витлумачення оптативних конструкцій як таких, що виражають бажальне значення без урахування диференціації модальності щодо її зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної реалізації.

Метою статті є виявлення специфіки оптативних конструкцій структурної схеми N_1Vf_{opt} щодо репрезентації функціонально-семантичних різновидів.

Виклад основного матеріалу. Оптативні конструкції N_1Vf_{opt} – це двоскладні конструкції, структуровані на основі вихідної схеми N_1Vf відповідно до синтаксичного ірреального способу, моделювання якого ґрунтується на видозміні дієслова-присудка у форму морфологічного бажального способу (за допомогою форми дієслова минулого часу у поєднанні із суб'єктивно-модальною часткою *би*) або через уведення службового дієслова *бути* тієї ж форми. Підмет виражений іменником або займенниковим іменником у формі називного відмінка. Основна семантика схеми – бажане відношення між суб'єктом та його предикативною ознакою – дією або процесуальним станом. Також вони можуть передавати бажане відношення між двома абстрактно представленими діями або дією та її кваліфікативною ознакою.

Синтаксичні конструкції названого типу структуровання виявляють найбільшу продуктивність у вираженні таких окремих значень: власне бажання, бажання-жалкування, бажання доцільного.

Виражаючи власне бажання, оптативні конструкції структурної схеми N_1Vf_{opt} демонструють ірреально-потенційну картину бажаного в «рафінованому» вияві, без значного ускладнення семантичної структури. Для акцентуації важливості

бажаного часто слугує видільно-модальна частка *хоч* у комплексі з основною модальною *би*. Препозитивність цієї складеної частки, що вносить значення посиленого бажання, забезпечує сприйняття названої ситуації як значущої для мовця: *Хоч би свекруху скоріше чортяка узяв!* (Панас Мирний); *Хоч би це сталося* (І. Роздобудько); *Хоч би вже се місто скоріше кінчилось* (Панас Мирний).

Значущість реалізації бажаної ситуації, що підкреслено за допомогою такого засобу, здебільшого доповнює загальну семантику оптативних конструкцій, у яких дія проєктована на третю особу. У разі різноспрямованості суб'єкта мовлення і потенційного діяча вірогідність здійснення задуманого є нижчою як порівняти із ситуацією сподівання на власні сили. Тому бажання може набувати стану палкого жадання: за непевності в чужих силах лишається прийняти сподівання на його здійснення. Так, покладаючи надію на третій суб'єкт-неістоту, а саме дерев'яну споруду, що її здатність триматися із вагою на плаву може коштувати людям життя, мовець продукує оптативне висловлення, позначене найвищим виміром психологічної напруги, виявом інтенсивного почуття: *І страх, і допитливість змішалися в думках і почуттях хлопчика. Скільки тут води! Широчінь – ніякий плавець не подолає. І глибоко – як не вдивляйся, дна не побачиш, тільки темна безодня – у-у-ух! Хоч би пором витримав!* (Т. Хадкевич).

Оптативні конструкції структурної схеми N_1Vf_{opt} здебільшого використовують для вираження власне ірреальної бажальності, що за неї бажана ситуація є фактично нездійсненою: або через перерваний зв'язок із подіями минулого плану, або взагалі через неймовірність існування ситуації в дійсності. Це детерміновано морфолого-синтаксичними особливостями дієслівної форми як конституційного центра оптативної конструкції, що пов'язано з історичним процесом утворення дієслівного умовного способу, який в оптативних конструкціях постає як функціонально видозмінений. Дієслово на *-в*, як складовий компонент форми ірреального способу, відзначаючись позачасовістю, зберігає, проте, формальний показник минулого часу. Тому така форма є найбільш прийнятною для вираження оптативного значення в конструкціях, що в них бажана ситуація стосується плану минулого.

Власне ірреальна бажальність представлена оптативними конструкціями бажання-жалкування. Це значення не передбачає сподівань на майбутнє здійснення бажаного, натомість

позначено емоційною оцінкою, представленою, як правило, імпліцитно, як-от: жалю, невдоволення, розпачу, досади, обурення. Через неможливість здійснення ситуації в майбутньому мовець задовольняється виходом емоційної реакції щодо отриманого факту дійсності. У результаті постає негативне сприйняття картини подій та явищ, що спричиняє бажання отримати позитивно оцінену ірреальну ситуацію. Оптативна конструкція одночасно демонструє наявний негативний наслідок від нереалізованого та ірреальне бажання щодо перетворення цієї ситуації. Тож бажання-жалкування відрізняє додаткове негативно-оцінне значення.

Для конструкцій жалкування помітним є превалювання частки *коли б / якби*, яка надає загальному значенню відтінку умовності. У разі бажання-жалкування певність у реалізації ситуації нульова (вона постає як реальна лише з огляду можливого світу в свідомості мовця на момент висловлювання). Транспонована з умовної функції, частка *коли б / якби* сприяє вираженню відтінку зумовленості: *Було б легше, коли б (якби)...* = *Було б легше за умови...* Ідеться про зумовленість, що впливає із семантики конструкції. Легко припустити, що наслідком здійснення бажаної ситуації могло б стати моральне полегшення від тривалого відчуття чогось негативного. Конструкції із таким відтінком значення мають потенціал до розгорнення її пропозиції у складну структуру з умовно-наслідковим відношенням *Якби здійснилася ця ситуація, існувала б зараз ситуація інша, позитивна*. Частка *коли б* навіть у значення умовного способу вносить відтінок сильного ступеня бажання, найбільш віддаленого від його реального здійснення. Тому бажання має характер уявної, важко здійснюваної мети, мрії. Такі конструкції можуть входити до складу умовно-наслідкових речень, що в їхній головній частині міститься висока оцінка бажаного: *Як би було добре, якби це здійснилося*. Тому інтерпретація змісту конструкцій бажання-жалкування з часткою *коли б* припускає таку трансформацію: *Якби це здійснилося, було б добре: Коли я б хоч знав тоді* (Є. Гуцало); *Коли б хоч ми повінчалися, а то тепер осталась, як билина!*.. (Г. Квітка-Основ'яненко).

Додаткового граматичного підкріплення відтінку зумовленості надають службові форманти в комбінаціях *та якби от, от якби, та коли б, коли б то*.

Комбінування умовних часток із часткою *хоч* сигналізує про частковість бажаної ознаки: мовець відчуває невдоволення через нездійснення

хоча б мінімуму від потрібного. Частка *хоч би* в конструкціях жалкування також сприяє створенню цього відтінку значення: *Мусій Завірюха став припрошувати гостей: – Кушайте, це все наше, мічурінське... Устим Павлюк сад розвів, як був головою... А тепер дерева то хіба що – не при Радивонові ростуть? Хоч би старий лис закинув слово про Радивона* (К. Гордієнко); *Гриць мовчав – хоч би тобі ротом повів* (Д. Яворницький).

Іноді про такий семантичний відтінок свідчить нагромадження службових формантів: складеної частки *хоч би ж* та сполучника *та* в препозиції: *Зінька схвилювано задихала... Тільки й промовила розгублено: – Та хоч би ж я була дома попередила!* (А. Головка).

Уведення службового дієслова *бути* у відповідній формі є граматичною надлишковістю, яка, проте, сприяє рельєфності семантичної структури. За допомогою цього легко встановлюваним видається характер віднесеності бажаної картини до власне ірреального світу. Тож цей формант додатково маркує значення жалкування.

За допомогою конструкцій зі значенням бажання доцільного суб'єкт мовлення пропонує власний погляд щодо доречності чиєїсь поведінки – майбутньої або минулої. Відповідні оптативні конструкції пропонують бажану ситуацію як необхідність для реалізації третьою особою. Потреба в актуалізації конкретного діяча (не-мовця) та його дії вимагає їхніх граматичних виразників, що відповідає структурі оптативних конструкцій типу $N_1 V_{\text{opt}}$.

Конструкції бажання доцільного виявляють додаткове, окрім бажального, значення доцільності, що сягає сфери дебітивної модальності. Потреба бажаної ситуації спричинена тим, що мовець не просто бажає здійснення чогось немотивованого, а визначає певну ірреальну ситуацію як доцільну – корисну, потрібну, необхідну. Продукування висловлень, оформлених за допомогою таких конструкцій, відбувається на фоні емоційно-розважливої поведінки мовця. У цьому разі він не просто дає вихід емоційно наснаженій думці, спричиненій невдоволенням щодо нездійснення ситуації, а пропонує обдумане бачення потенційної картини речей. Вибір доцільного є суто суб'єктивним, він може не збігатися із соціально-прийнятими нормами чогось загальноновизнаного як позитивне.

Зміст бажання доцільного передає модель-ідентифікатор *Хочу, щоб це здійснилося, оскільки вважаю це доцільним*, синонімічне із *Слід би цьому здійснитися*.

Бажання доцільного в проекції на майбутнє відповідає потенційно-ірреальній модальності: Канал „Золота жила” скоро омертвіє <...> ніхто не глядів, не чистив, і скоро він осунувся, замілів, затягся гнилою водою і так стоїть дотепер. А жаль! Панів відколи вже нема? **Хай би цей канал потрудився на тих, хто його викопав.** Ніхто не хоче взятися за нього (В. Земляк); <Ігумен сильно захворів. Лікар каже:> – Для ченців, то він велика гроза, а як для нашого братчика, то добрий чоловік: **нехай би ще в світі пожив** (Д. Яворницький); Вона знає лише ту одну просьбу до господи бога. **І всі нехай би про се знали** (О. Кобилянська).

У разі з власне ірреальною бажальністю конструкції пропонують результат роздумів мовця над ситуацією плану минулого. Здатний із плином часу оцінити всі «за» і «проти», він тепер може висловити міркування щодо доцільності, правильності, корисності, а тому необхідності здійснення в минулому певної ситуації. Пропозитивний зміст оптативних конструкцій із таким значенням може бути розгорнутий як *Було б добре, якби здійснилося те, що хочу, оскільки вважаю це доцільним – необхідним, корисним, доречним, потрібним*, що синонімічно з дебітивною конструкцією *Слід би було цьому здійснитися*. У загальній семантичній структурі конструкцій поєднано одразу два смислові плани щодо бажання здійснення ситуації та визнання її доцільності: *Шкодує, що забувся покласти під стіл шматок сиру, хай би собі Павичка клювала* (В. Земляк); *Далебі, в цю Мить Лучченко шкодував, що він один в канцелярському покої. Послухали б сотники та осавули. Ото було б посміховисько!* (Н. Рибак); *Я голосно зсміялася, так себе цим здивувавши, що мало не впала з ровера. «Мала би сором: кокетувати посеред вулиці», – посварила себе подумки* (С. Андрухович).

Вибір якоїсь однієї ситуації з-поміж двох альтернатив пов'язаний із вираженням значення преференційності. Найчастіше кваліфікація бажаної ситуації як кращої лексично виражена засобом відкомпаративної частки **краще** (*ліпше, лучче*), що функціонує разом з обов'язковою суб'єктивно-модальною часткою **би**: **О, краще б він сидів удома й не поринав у тонке мереживо своїх поетичних мрій!**.. (В. Міняйло); *Папа всміхається, але якось так гірко, криво, жалісно, краще б уже він не всміхався зовсім* (Ю. Смолич); **Краще б вона заперечувала, краще б збрехала**, обуреним я почувався набагато щасливішим (П. Загребельний); – *Як так мислиш, Гуляйдень, краще б дома сидів на печі, – задиркувато мовив молодик. – Чого вою-*

вати пішов? (Н. Рибак); *Чого ж тоді гризти ні в чому не повинні квіти? Хай би він краще гриз свої лікті!* (О. Ковінька); **Краще б вона того не казала, не гнівила батька** (К. Гордієнко).

Відтінку частковості бажаного надає частка **уже** в поєднанні з **краще б**: *Вона побачила його вже з тамбура, притисла вільну, без прапорців, руку до грудей і дивилася на нього, страждено, жалібно усміхаючись. Краще б уже не усміхалася!* (Гр. Тютюнник).

Значення бажання доцільного може набувати додаткового підкріплення значущості бажаного через вказівку на негативні наслідки його нездійснення. Оптативні конструкції в цьому разі вміщені в зіставно-протиставний контекст, що в ньому негативно оцінений минулий стан речей протиставлено наявному. Вони розташовані в препозиції або як частина складного речення, або як окреме речення в складному синтаксичному цілому. Друга частина складного пропозитивного змісту, що в ній представлена здійснена негативна ситуація, часто відкривається специфічними сполучниками та службовими поєднаннями **а, а то, а не, так, так ні, ні вже, ні, аж**: *Парубкував би собі, аж треба йому в громадські справи втручатися!* (К. Гордієнко); *Знову німа німота обняла хату. Коли б Пріська мовчала, а то вона й не перестас – лементує* (Панас Мирний); *Одна поп-зірка все співає: «У слов'янки губи, як рахат-лукум». Ну співала б – як малина, як горобина, як конфітур, як мед. Ні, подавай їй східні солодоці, в контексті усіх тих теперішніх воєн* (Л. Костенко).

Протиставлюваний компонент, що стосується негативної ситуації, здійсненої в минулому, може бути представлений як незакінчене речення, де він обмежений лише функцією службових частин: *А то... ; Так... ; Та... .* У разі з оптативними конструкціями, що в комплексі з ними функціонують такі перервані структури, незакінченість формального вираження значення не впливає на його вираження. На нього вказує препозитивна оптативна конструкція зі значенням ствердження необхідного, імплікуючи в такий спосіб негативно-оцінне значення. До того ж службові чинники дозволяють домислити недовисловлену думку й відтворити її зміст. Іноді за незакінченими конструкціями слідує детальне розтлумачення змісту незавершеної до того фрази: *Писати до мене по-українському на відкритті... компроментувати мене!.. Ну, взяв би і написав би «по-російському»... А то... – Макар Іванович здвиг плечима і сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки* (М. Коцюбинський). Комплекс службових формантів: вигук **ну,**

сполучення видільно-модальної частки віддіє- лівного походження *взяв* з обов'язковою модальною *би* в поєднанні зі сполучником *і* – сприяє вираженню додаткового відтінку значення – раптовості, несподіваності, рішучості як характеристики бажаної дії.

Сполучник *і*, розташований препозитивно до основної частки, підсилює основне значення, рельєфніше відбиваючи власне ірреальну бажальність. Він налаштовує на сприйняття пропонованої в оптативній конструкції ситуації як такої, що має зв'язок із попередньою, позитивно оціненою: *Я й думаю: от щасливі люди. Як ось... Що ж «ось»? І хай би так раювали. Так... Слухаю: гукають Марусю додому, щоб віддати у прийми до городського міщанина* (А. Тесленко).

Висновки. Синтаксичні конструкції структурної схеми N_1Vf_{opt} виявляють найбільшу продуктивність у вираженні таких окремих значень: власне бажання, бажання-жалкування, бажання доцільного. Конструкції власне бажання відрізняються неускладненою пропозитивною структурою, що зумовлено характером зображуваної ірреально-потенційної картини – подання бажаного

у «чистому» вигляді. Їм притаманне превалювання препозитивної суб'єктивно-модальної частки *хоч би*, що інтенсифікує виражене бажання. Показовою ознакою конструкцій власне бажання є переважна різноспрямованість суб'єкта потенційної дії і мовця. Структура синтаксичних конструкцій N_1Vf_{opt} зумовлює частотність вираження власне ірреальної картини бажаного, як-от значення бажання-жалкування. Конструкції із цим значенням відрізняються додатковою негативно-оцінною семантикою. Частка *коли б / якби* може надавати відтінок умовності, а в поєднанні із часткою *хоч* вказують ще й на частковість бажаної ознаки. Конструкції бажання доцільного демонструють контамінацію оптативної і дебітивної модальності. Вони можуть презентувати як власне ірреальність, так й ірреально-потенційність. Додаткове значення преференційності маркує частка *краще б / ліше б / краще б*, а в поєднанні з *уже* – відтінок частковості. Часто такі конструкції функціонують у зіставно-протиставному контексті. Другу частину складного пропозитивного змісту можуть відкривати відповідні службові маркери: *а, а то, а не, так, так ні, ні вже, ні, аж*.

Список літератури:

1. Гуйванюк Н. В. Слово – речення – текст. Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009.
2. Ткач П. Б. Значення преференційності та способи його вираження в українській мові: дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2004.
3. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивно-модальності : монографія / [наук. ред. А. П. Загнітко]. Тернопіль, 2003.
4. Умрихіна Л. В. Семантика оптатива та засоби її вираження в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2007.
5. Чолкан В. А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2001.
6. Шинкарук В. Д. Модус і диктум у структурі речення: автореф. ... доктора філол. наук. Київ, 2003.
7. Abraham W. Modality in Syntax, Semantics and Pragmatics. Cambridge University Press, 2020.
8. O'Sullivan. It would be the time to discuss the optatives. Understanding the Syntax of the Optative from Protagoras to Planudes. URL : <https://www.cambridge.org/core/journals/antichthon> (дата звернення 01.11.2023)
9. Palmer F. R. Modality and English Modals. London and New York: Longman, 1990.

Umrykhina L. V. MEANING DOMINANTS OF OPTATIVE CONSTRUCTIONS OF THE STRUCTURAL SCHEME N_1Vf_{opt}

The article is deals with analysis of the functional-semantic specificity of one of the formal-grammatical types of optative constructions. The main attention is focused on the productive potential of two-compound verb constructions of the N_1Vf_{opt} structural scheme in terms of expressing shades of the main meaning, possible semantic layering and contamination of multimodal meanings. As a result of the analysis of the actual material, a spectrum of meanings was revealed. They dominate in frequency of functioning and the organic expression of certain desired relations in the structure of a specific type of syntactic units. Such are the individual meanings of optative semantics, such as: proper desire, desire-regret, desire for the expedient. Therefore the publication offers a brief overview of the specific semantic and grammatical features of optative constructions with the meanings of proper desire, regret and desire for the expedient. For each meaning, a description of a typical desired situation is provided in the projection onto the position of the speaker and the potential executor of the desired action. Attention is drawn to the temporal reference of a pro-positive situation to the future or

*the past. Emphasis is placed on the significance of the degree of potentiality of realizing the desired situation in the expression of individual meanings. The nature and method of propositive complication of the content of optative constructions is considered. The role of subjective-modal particles, which appeared on the basis of the modification of the main formative particle **бу**, in the creation of semantic layers and contaminations, is indicated. The importance of analyzing the contextual environment during the interpretation of the semantic specificity of the optative units included in it is also indicated. The results of the research presented in the survey encourage further searches for implicit meanings in the semantics of optative constructions of other structural schemes and the identification of unique features of a different meaning nature in them.*

Key words: *modality, potentiality, unreality, desirability, actual unreality, unreal-potentiality.*